

„Mire jó az önmaga felett rendelkező nép, ha nincs alávetve Istennek?”

A vallás szerepe Alexis de Tocqueville társadalomképében¹

Tocqueville vallás szerepéről vallott felfogásának főbb vonásait kívánjuk felvázolni az alábbiakban. Ehhez mindenekelőtt a klasszikus liberalizmus két szakaszának elméleti elválasztása látszik szükségesnek². A mozgalmi és a berendezkedő liberalizmus teoretikus elkülönítése azért vetődik fel, mert Tocqueville nézetünk szerint bizonyos szempontból a két szakasz közötti átmenet gondolkodójának is tekinthető.

Az *első szakasz* a XVIII. századon áthúzódva tart nagyjából – országtól függően – a XIX. század első harmadáig vagy közepéig. A liberalizmus mozgalmi szakaszának jellegét az adja, a megelőző felvilágosodáshoz képest, amely szűk értelmiségi bázisú és filozófiai irányultságú, hogy ez az eszmerendszer találkozik a polgársággal, s így egyfelől szélesebb körre kisugárzik, másfelől közvetlenebbül politikai vonatkozásúvá válik. A kibontakozó mozgalmi szakasz legnagyobb horderejű elméleti újítása, hogy – a fennálló abszolutizmusokkal szemben – elválasztja egymástól az államot és a társadalmat, a hangsúlyt az utóbbira helyezve. Ebben a szerződéses jellegű együttélés szervező elvének a munkát tekintik. A társadalmat az emberek természetes együttélési hajlamából (*apetitus societatis*), nem pedig az államból eredeztetik.

Emberképük a felvilágosodásból táplálkozik, az ember e szerint olyan racionális, szabad akaratú lény, akinek erkölcsi és cselekvési autonómiája van. A társadalom nem más, mint az autonóm személyiségek szabad akaratú cselekvésének közege. Ezt a társadalmat olyan egyének alkotják, akiknek alaptermészete a szabadság.

De milyen értelemben kell vennünk a szabadságot? Egyfelől a külső befolyástól, beavatkozástól való egyéni függetlenségként, azaz, hogy az ember a saját erőit a maga választotta célok elérésére használhassa³. A korlát csupán a másik ember egyéni szabadsága⁴. Ezt a fajta negatív szabadságot konkrét egyéni jogok, privilégiumok garantálhatják, azaz erősen kötődik a rendi jogok kiterjesztéséhez, igyekszik magát

---

1 A kutatásokat a Békésy György Posztdoktori Ösztöndíj (Pályázatszám: 166/2002.) és az Országos Tudományos Kutatási Alap (Pályázatszám: T/F 046956) támogatta.

2 A problémát részletesebben lásd: Laski, Harold J.: *The Rise of European liberalism*. London, 1936.

3 Ezt a megfogalmazást lásd: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II.* Szerk.: Fenyő István, Illés Endre. I. köt. Budapest, 1981. 221.

4 Tocqueville hasonló értelmű szabadság fogalmát lásd: Franciaország szociális és politikai állapota 1789 előtt és után. In: Tocqueville, Alexis de: *Ouveres Completes II*, 2, p. 199. idézi Aron, Raymond: *Tanulmány a szabadságjogokról. Alexis de Tocqueville és Karl Marx*. Pécs, 1994. 22.

elhatárolni az államtól, mint központi hatalomtól, a helyi és közösségi autonómiák szerepét növelve.

Másfelől az a szabadság is értendő a liberális szabadság fogalmán, amelyet az egyén az államhatalom intézményein keresztül tud gyakorolni. Ezek a gyakorlati, politikai szabadságjogok. Mindkét elem fontos a klasszikus liberalizmus elméletalkotói számára. A lényeges eltérés abban van, hogy az angolszász megközelítések inkább az előbbit, míg a kontinentális – főként francia – gondolkodók inkább az utóbbit emelik ki. Ebből a szempontból Tocqueville inkább az angol mint a francia vonulathoz köthető.

Így vagy úgy az elvi cél az egyén fölé növe és tőle független hatalom minimalizálása, hiszen az állam, teoretikusan, nem más, mint a fenti elvekre épülő társadalomnak az egyén természetes jogainak biztosítása céljából létrejött szervezete.

Ezeket az elveket deklarálják e korszak közismert dokumentumai: Az emberi és polgári jogok nyilatkozata éppúgy, mint a Függetlenségi Nyilatkozat vagy a Jognyilatkozat.

Ezeknek az elméleti céloknak megvalósítása során kiépülnek a liberalizmus intézményei: a parlament, a neki felelős kormány és a független bíróságok.

Ezzel érkezünk el a *berendezkedő szakasz*hoz. A társadalom alsóbb szintjein gyakorlati problémák merülnek fel: az elméleti elgondolások gyakorlatba való átültetésének mikéntje. Központi kérdés: hogyan valósítsuk meg a civil társadalom államtól való függetlenségét?

Az nyilvánvaló, hogy a nagy területű és lakosság számú államokban csak a képviselői elvű hatalom gyakorlata valósítható meg. Ez meg is történik, de ezzel az egyes ember politikai befolyása kicsinyre zsugorodik.

Másfelől az egyének részvétele – ha közvetetten is – fontos a demokrácia működtetéséhez. Kik legyenek ezek a jogokkal bíró egyének? Ez a korai szakaszban egyértelműnek látszik. Az ügyekbe való beleszólásra az adófizetők, az intézményrendszer fenntartói jogosultak. Ebből fakad a cenzusos választójog elve, hiszen csak az önmagukat és a közszervezeteket fenntartani képes egyének rendelkeznek azzal a lelki, szellemi és anyagi függetlenséggel, ami a politikai jogok gyakorlásához szükséges. A liberálisok tehát nem kívánják a tömegeket hirtelen beemelni a közéletbe. Az ős elenség, az abszolutizmus, eltűnésével a liberalizmus konfliktusba kerül a demokráciával, amely ekkor elsősorban a választójog kiterjesztését jelenti. A század 20-30-as éveire felmerül, hogy valamilyen módon fel kell oldani a konfliktust a liberalizmus és a demokrácia között. Eleinte inkább az utóbbi, később az előbbi rovására.

II. Itt térünk rá Tocqueville elképzeléseire, azon belül is főként arra, milyen szerepet szánt a vallásnak. Az 1831-32-es amerikai útja világossá teszi a számára, hogy előbb-utóbb a demokrácia Európában is teret nyer. Ha a demokráciát a többség zsarnokságaként fogjuk fel a kisebbség felett, akkor az veszélyezteti a fenn vázolt egyéni

szabadságjogokat. A fő kérdése az, hogyan őrizhető meg ez a szabadság a demokrácia keretei között?⁵

A demokráciában mindenek előtt szükség van a szabadság erősítésére. Hogyan? Az embereket a gyakorlatban nevelni kell a demokráciára, oly módon, hogy a társadalom autonóm testületek formájában megszervezi önmagát.

Hol van itt a *vallás szerepe*? Két fontos ponton: egyrészt *garancia* kell legyen a *morálra* és *erkölcsre*, másrészt mint *egyház* az államtól elválasztva, vagyis maga is *autonóm szervezet*ként működve, közege lehet a szabadság megőrzésének.

Hogyan tud a vallás a demokráciában az erkölcs biztos támaszaként működni? Ennek bemutatása során Tocqueville *Az amerikai demokrácia* című könyvében mindenekelőtt elválasztja egymástól az *erkölcsi* és a politikai világot. Az előbbinek letéteményese a vallás. Ebben a világban „minden rendezett, összehangolt megjósolható és előre meghatározott“. Itt az önkéntes, bár passzív engedelmesség a döntő. Az erkölcs tekintetében az egyénnek tiszteletben kell tartania a vallási tekintélyt. Mert, ha a *tekintély* már nemcsak a politika, hanem a vallás tekintetében is megszűnik, akkor az emberek megriadnak a korlátok nélküli függetlenségtől. Mivel az ember – Tocqueville szerint – nem képes egyszerre elviselni a teljes vallási függetlenséget és a korlátlan politikai szabadságot, hiszen akkor semmilyen biztos tekintélyen alapuló kiinduló pontja nincs a hétköznapi életéhez. Tehát, ha nincs hite, akkor szolgálnia kell a dolgok, eszmék és értékek örökös hullámvásolásának alávetve. Ha viszont az ember rendelkezik a szabadsággal a korábban bemutatott „pozitív“ és „negatív“ értelemben a politikai demokrácia közegében, akkor *hinnie kell*, hogy stabilitást találjon erkölcsi és eszmei értelemben is.

A *politika világában* ugyanis semmi sem állandó, minden vitatható és benne a függetlenség, a tapasztalat megvetése az uralkodó. Itt az egyén szembefordul minden tekintéllyel. Úgy tűnik, hogy ez a két világ – bármennyire is kizárja egymást – kölcsönösen egymásra van utalva. „A vallás az emberi képességek nemes gyakorlását látja a polgári szabadságban; a politika világában pedig olyan területet, amelyet a Teremtő az értelem erőfeszítéseinek engedett át. Az értelem szabad és hatalmas saját birodalmában, elégedett a neki fenntartott hellyel, és tudja, hogy birodalma biztos lábakon áll, hisz csakis saját erejéből uralkodik benne és nem támaszkodik a szívre. A szabadság harcostársat és diadalai kovácsolóját látja a vallásban, gyerekkora bölcsőjét, jogainak isteni forrását. Úgy tekinti a vallást, mint az erkölcsök oltalmazóját; az erkölcsöket pedig mint a törvények biztosítékát és saját tartósságának zálogát.”⁶

A zsarnokság ugyanis meglehet hit nélkül, de a szabadság nem. A társadalom a politikai kötelek lazulásakor széthullhat, ha az erkölcsi kötelek nem elég erős. Így azután a vallás mint ennek az erkölcsi köteleknek a biztosítóka sokkal szükségesebb a

---

5 Ennek a Tocqueville-i felvetésnek a fontosságát hangsúlyozza Francois Furet: *Amerika felfedezése* című tanulmányában, amely Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia* című művének előszavaként jelent meg. In: Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, 1993. 8.

6 Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 74.

köztársaságban, mint a monarchiákban és a legszükségesebb a megállíthatatlanul terjedő demokráciában. Hiszen: „Mire jó az önmaga felett rendelkező nép, ha nincs alávetve Istennek?”⁷

Az amerikai demokrácia, ahol a szabad polgárok testületei alkotják az önmaga felett rendelkező népet, épp azért működőképes, mert az amerikaiak szükségesnek látták, hogy a demokráciát a vallás által erkölcsössé tegyék.

Utóbbi gondolatsor végig követésével az volt a célunk, hogy bemutassuk, Tocqueville hogyan vázolja fel a vallás szerepét az új demokrácia közegében.

Most előbb arról, hogyan vetődik fel már Tocqueville-t megelőzően az *állam* és a vallás, illetve *egyház szétválásának* gondolata, majd arról, hogyan értelmezi ezt a berendezkedő liberalizmusban és a kikerülhetetlen demokrácia viszonyai közt Tocqueville. Az állam szekularizációja, deszakralizálásának igénye és gyakorlata már a liberalizmus mozgalmi szakaszában élesen megfogalmazódik. *Locke: Levél a vallási türelemről*⁸ című munkájában okolja meg reprezentatíven ezen szétválás szükségességét. Az állam és az egyház feladatát elkülöníti olyképpen, hogy az előbbi a polgárok evilági boldogulásának, míg az utóbbi ugyanezen polgárok túlvilági üdvösségének biztosítására kell, hogy törekedjék.⁹

Mivel a demokráciában a vallás egyértelműen magánüggyé válik, így a különböző egyházakat az azonos világnézetű embereknek az államtól független autonóm szervezeteként interpretálja amerikai tapasztalatai alapján Tocqueville. Itt, ahol a történelem során sohasem történt meg az, hogy egy vallás vagy egyház összekapcsolódott az állammal, kézzelfoghatóbban kimutathatók ennek az előnye. Tocqueville többek között e könyvében épp azt kívánja bemutatni, hogy az államvallás és államegyház hiánya mennyire fontos a demokráciákban. Kölcsönös előnyökkel jár a társadalom egésze számára.

Minél inkább berendezkedik egy társadalom a többségi véleményen alapuló demokráciára és minél inkább vonzódik a köztársasági államformához, annál veszélyesebb a vallás szövetsége a hatalommal. Hiszen ebben a politikai struktúrában a hatalom kézről-kézre jár, a politikai elméletek egymást követik, a törvények, az alkotmányok, a politikusok folytonosan letűnnek, újak jelennek meg helyettük.

Amennyiben a vallás a folytonosan változó világi, illetve az akarat-megtestesítő politikai érdekekre kívánna támaszkodni, akkor a földi hatalmakhhoz hasonlóan maga is törékennyé válna.

Amidőn például a vallás részesül a hatalmon lévők anyagi támogatásából, akkor az általuk keltett gyűlöletből is részesülni fog. A különféle politikai hatalmakkal kötött szövetség a vallás számára csak terhes lehet, hisz a vallás a politikai változásoktól függetlenül az állandóság letéteményese és életben maradásához nincs szüksége a politika segítségére, míg annak támogatásába maga is belepusztulhat. Ennek kapcsán

---

7 Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 421.

8 Locke, John: *Levél a vallási türelemről*. 2. kiadás. Budapest, 1982.

9 Ennek bővebb kifejtését lásd Locke: *Levél a vallási türelemről*, 49–52.

Tocqueville még azt is felveti, hogy a hitehagyottak Európában inkább politikai ellenségnek tekintik a keresztényeket, mint vallási ellenfélnek. A hitet pedig egy párt nézeteként fogják fel, nem valami lelki eltévelyedésként. A pap személyétől nem mint isten képviselőjétől fordulnak el, hanem mint a hatalom barátjától.

Az Amerikai demokrácia című könyvben szinte látnoki módon kapcsolja össze a szerző a demokráciában rejlő, s számára oly ellenszenves, de kikerülhetetlen *kiegyenlítő*dési folyamatot – értve ez alatt nemcsak jogi, hanem az élet minden területére kiterjedő egyenlővé válást – a *jólét iránti hajlammal*. A kiegyenlítődés azért káros, mert általa az emberek éppen, a liberalizmus számára oly fontos, egyéniségüket veszítik el. A demokráciában uralkodó társadalmi és helyi szinten egyaránt érvényesülő többségi elv a közvélemény mindent elsőprő erejével nyomhatja el a kisebbségi és egyéni autonómia gyakorlati, szellemi és erkölcsi alapját, tömegemberekké alakítva az autonóm egyéneket s így a társadalom egészét is tömeggé („birkanyájszerűvé”) formálhatja.

Ebben a helyzetben a *vallás feladata* kettős: egyfelől segítenie kell az emberekben működő jólét iránti hajlam – mint fő mozgatóerő – szabályozásában és mérséklésében. Elsősorban azzal, hogy rámutat arra, hogy ez a jólét iránti hajlam, ha elsődlegessé válik az ember számára, akkor az ön- és fajfenntartás állati szintjén alig lép túl és éppen sajátos emberi erőit és irányulásait gyengíti el, amelyek ezen a létszférán túlra mutatnak.

Másfelől a közvélemény egyre növekvő hatalma közepette – Tocqueville véleménye szerint – a vallások feladata az is, hogy félrehúzódva a napi politikától és érdekharcoktól, nem ütközve feleslegesen a tömegekben uralkodó általános eszmékkel következetesen képviseljék a korábbi erkölcsi értékeket. A valódi szabad akaratú személyiségek autonóm közösségeként az egyház jelenítse meg azt a közeget, ahol – a tanulmány korábbi részében körülírt – erkölcsi regulázó szerepét be tudja tölteni. Azaz a vallásnak nem elsősorban a törvényekre, a politikai nézetek mindennapos alakulására kellene befolyást gyakorolnia, hanem az erkölcsök és stabil értékek fenntartásával kellene az állam szabályozására törekednie.

Tocqueville külön kitér a *katolikus vallás* és a demokrácia lehetséges viszonyára. Ez ekkor még alapvetően inkább teoretikus felvetés, mint a gyakorlatból levont következtetés, de meggondolkodtatónak látszik az azóta tovább gördülő történelmi folyamatok ismeretében. Érdekes megvilágításba helyezi az alábbiakat az a tény, hogy a szerző 16 éves korában hátrahagyta ősei katolikus hitét és deista lett, megmaradva ezen álláspontján haláláig.¹⁰ „Úgy gondolom – írja - nincs igazuk azoknak, akik a katolikus vallást a demokrácia természetes ellenségének tartják. A különböző keresztény tanok közül számomra éppen a katolicizmus tűnik az egyik legkedvezőbbnek a feltételek egyenlősége számára.”¹¹ Azzal együtt is, hogy tudjuk, úgy a demokrácia,

---

10 Hahner Péter: *Előszó: egy könyv írója*. In: Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994. 13.

11 Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 413.

mint az egyenlőség Tocqueville számára sokkal inkább az elkerülhetetlenül tudomásul veendő dolgok közé tartozott és nem a szeretett – vágyott célok csoportjába, mégis fontos, hogy éppen a katolikus vallást miért is tartja a legalkalmasabbnak a vallások közül az új rend felvázolt körülményei közt arra, hogy a vallásoknak általa szánt szerepeket betöltse.

A katolikus vallásban a feltételek egyenlőségének lehetőségét az alapozza meg, hogy a hívek közössége csupán két csoportra bontható: a papokra és a népre. Csak a pap emelkedik ki, alatta mindenki egyenlő.

Emellett: a katolikusok a hittételek tekintetében is ugyanazt a szintet követelik meg minden hívőtől: „egyazon hit részleteire szorít rá tudóst és tudatlant, lángészt és közönséges embert; ugyanazokat a formaságokat kényszeríti rá gazdagra és szegényre, ugyanazon szigorral bünteti a hatalmast és a gyengét; nem egyezkedik egyetlen halandóval sem, s minden egyes emberi lényre ugyanazt a mércét alkalmazván, szívesen vegyíti össze a társadalom valamennyi osztályát egyazon oltár lábánál, ahogyan Isten szemében is összevegyülnek.”¹²

Összegezve: a katolicizmus – szemben a protestantizmussal, ami inkább a függetlenség felé viszi az embereket – a fentiek alapján a híveket az egyenlőség felé irányítja.

A probléma ott kezdődik Tocqueville felfogása szerint – s itt visszautalunk az állam és a vallás, illetve az egyház szétválasztásának elkerülhetetlenségére -, amikor a katolikus pap kilép a templomból s mint a politika szereplője „bevonul a társadalomba” helyet kérve magának a társadalmi ranglétrán. Ekkor az egyház képviselője vallási befolyását gyakran arra használja fel, hogy annak a politikai struktúrának a fennmaradását biztosítsa, amelynek maga is része. Abban az esetben, ha a papokat eltávolítják a kormányzástól, vagy maguktól távolodnak el tőle, akkor hitük révén a katolikus papok a legalkalmasabbak arra, hogy az egyenlőség eszméjét átplántálják a mindennapi élet és a politika világába. Ezen elképzelés megvalósíthatóságára példaként az egyesült államokbeli papokat hozza fel Tocqueville. Ők „két részre osztották fel a szellemi világot: az egyikben meghagyták a kinyilatkoztatott hittételeket, melyeknek vita nélkül alávetik magukat; a másikba a politikai igazságot helyezték, és úgy gondolják, hogy Isten azért engedte azt át oda, hogy az emberek szabadon kutathassák. Így aztán az egyesült államokbeli katolikusok egyszerre a legalázatosabb hívek és a lefüggetlenebb polgárok.”¹³

E tanulmányban Tocqueville vallás szerepéről vallott nézeteit kívántuk felvázolni. Gondolkodását a berendezkedő liberalizmus által felvetett gyakorlati problémák és az újként magának helyet kérő demokratikus elmélet és gyakorlat reakcióterébe állított. Tudván azt, hogy ő magának a lassan megmerevedő liberális eszmevilágnak és politikai gyakorlatnak is belső ellenzéke volt – akárcsak Swift a felvilágosodás idején -, hiszen a már letűnt rendi társadalom értékeit, s így szabadságképét is sajná-

---

12 Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 413.

13 Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. 414.

lattel látta veszni. Ezért köthető Tocqueville szabadság felfogása inkább az angol-szász liberálisokéhoz, mint francia eszmetársaiéhoz. Az Egyesült Államokban megtapasztalt és elkerülhetetlennek érzett demokratikus berendezkedés az ő szemében még inkább veszélyezteti az általa elgondolt szabadságot, mint a liberalizmus bármilyen felfogása.

Ennek a kérdésnek a kapcsán értelmezi a vallás szerepét: feladata egyrészt, hogy erkölcsi tekintélyével morális támaszt adjon az egyénnek a politikai eszmék folyamatos változásában, mivel a demagógok vitatható politikai nézeteikkel könnyen befolyásolhatják a tömegeket, a többségi szavazásra épülő demokráciában pedig ezek a nézetek könnyen teret kaphatnak a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban, elnyomva ezzel a kisebbség gondolati, véleménynyilvánítási és érdekérvényesítési lehetőségeit.

A vallás másrészt egyházzá szerveződve bevezetheti az embereket az autonóm egyéni és közösségi élet és érték megjelenítés gyakorlatába. Ezen felül, mivel a demokratikus berendezkedés az egyéni jólét vágya által motivált önérdelmet teszi uralkodóvá, a vallás azzal, hogy ezen felül emelkedő célok és értékek felé mutat, meggátolhatja, hogy az individuum egoistává váljék.

Tocqueville a vallás és az egyház szerepén túl, annak helyét is körül írja a demokratikus berendezkedés keretei között. Az egyház államtól való elválasztásának nem első sorban az állam szempontjából gyakran hangoztatott előnyeit emeli ki, hanem sokkal inkább a függetlenségben az egyes egyházak számára rejlő lehetőségeket húzza alá azzal, hogy azt hangsúlyozza, hogy a demokráciában az egyháznak is érdeke, hogy az államtól elkülönülve kivonuljon a politikából. Hiszen a változó politikai nézetek és pártok kérészetű támogatására nincs ráutalva, mivel többségi szavazásra nem szoruló hittételeket, örök erkölcsi értékeket és élet példákat hirdet. Viszont, ha bármely éppen hatalmon lévő elképzelés vagy politikai csoport mellé szegődik, akkor a hirtelen változásból az adott vallás és egyház maga is presztízsveszteséggel kerülhet ki.